

7. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія / М. А. Польовий. – Одеса: Фенікс, 2011. – 288 с.
8. Пригожин И. Р. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
9. Селле П. J-кривая Дэвиса / П. Селле // Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под ред. С. У. Ларсена. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2009. – С. 371 – 387.
10. Axelrod R. M. The evolution of cooperation / R. M. Axelrod. – New York: Basic Books, 2006. – 241 p.
11. Davies J. Toward a Theory of Revolution / J. Davies // American Sociological Review. – 1962. – Vol. XXVII. – P. 5 – 19.
12. Miller G. A. The Magical Number Seven, Plus or Minus Two / [Електронний ресурс] G. A. Miller // The Psychological Review. – 1956. – Vol. 63. – P. 81 – 97. – Режим доступу: <http://psychclassics.yorku.ca/Miller/>
13. Reznikova Zh. Animal Intelligence: From Individual to Social Cognition / Zh. Reznikova. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 488 p.

УДК 340.12

Рога Н. В., НУ «ОЮА»

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ТЛУМАЧЕННЯ ВІДНОСИН МІЖ ДЕРЖАВОЮ, ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ ТА ГРОМАДЯНИНОМ

У статті розглянуті основні теорії та концепції зарубіжних й українських мислителів щодо взаємодії держави, громадянського суспільства та громадян. Виконано порівняння європейської та американської наукової думки із сучасним станом розробки концепції громадянського суспільства в Україні.

В статье рассматриваются основные теории и концепции зарубежных и украинских мыслителей относительно взаимодействия государства, гражданского общества и граждан. Проведено сравнение европейской и американской научной мысли с современным состоянием разработки концепции гражданского общества в Украине.

The article deals with basic foreign and Ukrainian theories and concepts of interaction between state, civil society and citizens. Also author made the comparison European, American and Ukrainian scientific thought on the concept of civil society.

Центральне місце в сучасному науковому дискурсі щодо громадянського суспільства посідають роботи, які присвячені його системній характеристиці та висвітленню різноманітних аспектів взаємодії інститутів громадянського суспільства із органами державної влади. Дослідження взаємодії держави та громадянського суспільства та окремих індивідів має важливе значення для розбудови України як сучасної демократичної, правової та соціальної держави.

Аналіз численних досліджень та публікацій дозволяє стверджувати, що наразі існує значний масив наукових розробок, що стосуються теоретичного оформлення та вдосконалення концепту громадянського суспільства. Важливе значення мають праці таких вчених, як Х. Арендт, П. Бурдьє, Ю. Габермас, Е. Гелнер, А. Грамші, Т. Парсонс, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та ін. У вивченні проблем регулювання відносин між державою, громадянським суспільством та громадянином вагомими є доробки таких вітчизняних науковців, як М. Грушевський, М. Драгоманов, Б. Кістяківський та ін.

Метою даної статті є здійснення системного філософсько-правового аналізу еволюції поглядів сучасних окремих зарубіжних та українських суспільствознавців на відносини між державою, громадянським суспільством та громадянином.

Після формування класичної теорії громадянського суспільства, що виражалася, зокрема, у таких її вершинах, як концепції І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля та А. Токвіля, які склалися переважно до середини XIX ст. у подальших дослідженнях даної проблематики настає тривале відносно затишшя. М. Патеї-Братасюк та Т. Довгунь зауважують, що проблематика громадянського суспільства на початку XX ст. виникала в контексті інших проблем [1, с. 43]. Найбільш актуальними стали питання про демократичні рухи, правову державу, державу добробуту, національне розмежування світу, справедливе суспільство, класову боротьбу, солідарну спільноту тощо.

Так, концепція громадянського суспільства А. Грамші, створена у руслі модернізації марксистської традиції, детермінована двома основними чинниками: прагненням модернізувати марксистську революційну традицію відповідно до умов і форм політичної боротьби 20-30-х рр. XX ст., та рішучим неприйняттям наріжних принципів більшовизму, відторгненням його антигуманного соціального досвіду. Грамші поєднує в новий спосіб ідею громадянського суспільства з ідеями класової боротьби і пролетарської революції, спираючись, зокрема, і на деякі установки класичної та сучасної йому ліберально-демократичної думки. Громадянське суспільство складається з різноманітних громадянських асоціацій та виступає середовищем боротьби різних соціальних груп за гегемонію над суспільством у цілому, котру

домінуюча група здійснює не застосовуючи примусу. В рамках громадянського суспільства ствердженню норм та ідеалів пануючого класу сприяє мережа приватних організацій пануючого класу, що не входять в апарат влади: професійних, регіональних, культурних, релігійних і т. д., включаючи і політичні, але не державні. А. Грамші через ідею гегемонії робить концепцію громадянського суспільства теоретичною базою для обґрунтування правомірності та закономірності пролетарської революції. При цьому, комуністична перспектива у нього пов'язана з бездержавним ладом, що ототожнюється з громадянським суспільством. Це означає не скасування керівного центрального апарата взагалі (як у К. Маркса), а лише усунення політичного панування, яке стає «етичним» і перетворюється в апарат «гегемонії громадянського суспільства» [2, с. 245].

Вплив на подальший розвиток теорії громадянського суспільства справили погляди Х. Арендт. Її самобутня філософська концепція «претендує на роль фундатора нової парадигми облаштування спільного світу» [3, с. 4]. Методологічно важливою є, зокрема, її критика тоталітаризму, як антипода громадянського суспільства та зосередження правового нігілізму. Дослідниця показала, як тоталітаризм виробляє цілком нові політичні інституції й руйнує усі соціальні, правові й політичні традиції країни. Безумовними цінностями громадянського суспільства є довіра (яку пізніше стали визначати терміном «соціальний капітал») та відкритість. Х. Арендт вважає, що крихкість цих опор публічного ладу стає все наочнішою, і в кінцевому рахунку публічний лад виявляється заснованим на апріорній спільній довірі до тих самих «найвідоміших істин», в які навряд чи хоч хтось ще вірить у глибині душі [4, с. 34]. Х. Арендт відстоює базові для громадянського суспільства цінності, і зокрема, пріоритетність публічної сфери як основного виміру соціального простору.

Проблематика громадянського суспільства знову набуває актуальності на межі 70-80 рр. XX ст. Так, Т. Парсонс звернувся до дослідження громадянського суспільства у контексті моделі соціальної диференціації та інтеграції. Застосувавши вперше поняття «соціальної спільноти», він визначив його вимірами «нормативності» і «колективності». Соціетальна спільнота розрізняється від економічної та політичної, однак вона просякнута культурними цінностями. Останні зумовлюють систему легітимного порядку, перетворюючись в інституалізовані нормативні основи суспільних взаємодій. Водночас колективність є виявом взаємопов'язаності, організованої соціальної єдності. Необхідним чинником соціальної цілості для Т. Парсонса, як і для Гегеля, виступає нормативний порядок, підтримуваний громадянами у вигляді консенсусних відношень [5, с. 24]. Правова система, створена завдяки

таким відношенням, зобов'язує державу оформлювати й проводити у життя низку обмежень, що накладають на неї власні повноваження. Існування такого становища можливе лише в умовах незалежності судової влади і корпоративної єдності юристів, а особливо в умовах відкритості меж правової системи.

Помітним внеском до сучасної теорії громадянського суспільства є концепція соціального капіталу розроблена Р. Патнемом. Соціальний капітал має значення морального ресурсу і характеризує такі особливості соціальної організації, як довіра, норми та мережа громадської активності, що підвищують ефективність суспільства, полегшуючи координацію дій. Соціальний капітал, втілений у горизонтальних мережах громадської активності, сприяє ефективній роботі і уряду, і економіки, а не навпаки. Важливою рисою горизонтальних взаємин є максимальна відкритість інформації, якою обмінюються учасники і яка є необхідною для прийняття правильних рішень. У мережах із вертикальними стосунками субординація встановлюється за принципом особистої довіри [6, с. 204 – 213]. Тому, слід погодитися із висновком Патнема, що найсуттєвішим чинником, який мав істотний і тривалий вплив на успішність функціонування демократичних інститутів є історична традиція громадянських орієнтацій і поведінки.

Услід за Патнемом у дослідженні проблеми соціального капіталу варто виділити роботи П. Бурдьє, що визначив соціальний капітал як «сукупність актуальних чи потенційних ресурсів, які пов'язані з володінням тривкими мережами зв'язків, більш чи менш інституціоналізованими стосунками взаємного знайомства та визнання» [7, Р. 248]. Бурдьє виокремив три його найважливіші структурні компоненти: 1) власне соціальні відносини, завдяки яким індивіди можуть мати доступ до ресурсів їх партнерів по спілкуванню; 2) обсяг та якість доступних ресурсів партнера по спілкуванню; 3) взаємність обміну [8, с. 230].

Ф. Фукуяма в своєму фундаментальному компаративістському дослідженні соціальних трансформацій у сучасному глобалізованому світі переконливо показав, що соціальний капітал, за інших рівних умов, може стати вирішальним чинником економічних успіхів та процвітання [9, с. 543].

В свою чергу, Е. Гелнер обґрунтував примат поняття громадянського суспільства над поняттям демократії, оскільки перше вказує на «соціальні передумови ефективності загальної згоди та загальної участі» та «висвітлює не лише механізми, але й принади того типу суспільства до якого ми прагнемо» [10, с. 25]. Його дослідження носить компаративістський характер: у ньому громадянське суспільство, як інституційний плюралізм західного зразка протиставляється своїм

історичним та соціокультурним антагоністам, а саме: традиційним сегментованим, сучасним ісламським та колишнім комуністичним суспільствам. При цьому найбільше уваги Гелнер приділяє критиці комуністичної ідеології та практики, а також ісламу як найсерйознішого зовнішнього супротивника громадянського суспільства. Крім того, серйозними загрозами громадянському суспільству він вважає консерватизм (через його моралізаторські нахили) та націоналізм (тому що деякі його форми вирізняються підпорядкуванням індивіда спільноті) [11, с. 29].

Ю. Габермас, окрім розділення між громадянським суспільством та державою, показує також відносний характер традиційного розрізнення приватного та публічного. Ю. Габермас висловлює парадоксальну, на перший погляд, але глибоко діалектичну думку: основна мета державного втручання полягає в звільненні громадянського суспільства від самого цього втручання, позначенні і підтриманні розмежування держави та громадянського суспільства. Це проявляється на рівні законів, що установлюють посередницькі інститути публічної сфери. У рамках правової держави зв'язок дій держави із загальними нормами та публічністю законотворчості і застосуванням законів не тільки забезпечує самообмеження суверенної влади, але й створює ілюзію її зникнення. На думку Габермаса, така ілюзія виникає внаслідок інтеракції дрібних, відносно рівних між собою власників, яким здається начебто закони у сфері конкуренції роблять неможливим домінування одного власника над іншим. Ці економічні суб'єкти не бажають ніякого політичного втручання у свої справи з боку держави, чи інших подібних їм власників, але, разом з тим, вимагають законодавчого забезпечення їх діяльності. Виходом з такого ускладненого становища, вважає філософ, повинна була б слугувати сфера публічної політики, яка виробляє заходи засновані не на волі, а виключно на здоровому глузді. Саме тому, Габермас пов'язує майбутнє громадянського суспільства зі своєю теорією комунікативної дії: «У теорії комунікативної дії той круговий процес опосередкування, що обмежує життєвий світ та повсякденну комунікативну практику, посідає місце, яке Маркс та західні марксистки віддавали суспільній практиці» [12, с. 308].

У власній концепції громадянського суспільства Ю. Габермас розрізняє три його категорії: суспільство, економіка й держава, та дві моделі – традиційне громадянське суспільство та модерне громадянське суспільство, яке відокремлене від держави і пов'язане з процесами ринкової економіки. Ю. Габермас вважає, що на зміну їм має прийти третя модель – «посттрадиційне» громадянське суспільство, що виникає на основі потенційної раціоналізації повсякденності життєвого світу.

Її можливості відкриваються теорією комунікативної дії. В ній розрізнення життєвого світу і системи стає підставою для виокремлення особи з соціальності і культури та набуття нею статусу громадянина. Активне громадянство, на думку Ю. Габермаса, складається на рівні системи і позбавлене етнічно-культурних залежностей. Таким чином, громадянство, з його точки зору, це явище демократичної дискурсивної комунікації або продукт політичного консенсусу.

В сучасній вітчизняній філософії права вивчення проблем регулювання відносин між державою, громадянським суспільством та громадянином, спирається на політико-правові концепції Т. Шевченка, Л. Українки та І. Франка; погляди на взаємовідносин між державною владою та громадянським суспільством В. Липинського [13, с. 468-476]; обґрунтування Б. Кістяківським взаємозалежності та взаємної обумовленості правової держави і громадянського суспільства [14, с. 252]; внесок у розробку концептуальних принципів формування й функціонування громадянського суспільства М. П. Драгоманова [15, с. 379]; аргументоване доведення домінування традицій громадянського суспільства в історичному поступі української нації М. С. Грушевським [16, с. 12] та ін.

За радянських часів вітчизняна наукова традиція дослідження громадянського суспільства була перервана. Після поновлення державного суверенітету України розбудова правової держави та формування громадянського суспільства були визнані офіційно стратегічними пріоритетами демократичних перетворень на рівні державної політики. Сучасні українські науковці тяжіють до системного розуміння громадянського суспільства, яке синтезувало би в собі різні його соціально-функціональні зрізи та, відповідно, різні методи їх дослідження, адже громадянське суспільство є системою відносин між громадянами, закріпленими у відносинах певних спільностей людей, які мають різні виміри: соціально-демографічний, політичний, економічний, конфесійний тощо та відображає якісно-історичні характеристики суспільства, набуті лише на певному етапі його розвитку [17, с. 615 - 616].

Крім того, вітчизняні науковці намагаються поєднати загальносвітові закономірності із конкретними особливостями та національною специфікою розгортання громадянського суспільства в Україні та виділяють низку загальних засад побудови громадянського суспільства, зокрема: 1) наявність розвиненої соціальної структури, в якій мають знайти своє відображення різноманітні форми власності, інтереси людей, груп і прошарків населення, і яка також повинна мати розвинуті горизонтальні зв'язки; 2) в економічній сфері – створені на ініціативній основі численні підприємства недержавного сектору приватною

і колективної форм власності; 3) у соціальній сфері – недержавні засоби масової інформації, а також механізми формування і вираження суспільної думки з метою вирішення соціальних конфліктів, розвиненість форм самоврядування, суспільних організацій та рухів; 4) у політичній сфері – різноманітні суспільно-політичні об'єднання, партії та рухи, чия діяльність спрямована на захист прав та свобод громадян, а також на збереження базових принципів демократії; 5) у духовній сфері – свобода думки, слова, совісті, існування механізмів для їхньої реалізації, а також забезпечення можливостей самовираження особистості, її духовного розвитку [18, с. 54 - 55].

Принциповим є розуміння філософсько-антропологічного аспекту процесу становлення громадянського суспільства в Україні та його ціннісної детермінанти, адже саме вони мають бути ключовими для відповідного правового забезпечення. В. Ю. Барков та Т. В. Розова визначили громадянське суспільство як зовні стійку, але внутрішню динамічну систему активно взаємодіючих між собою спільнот людей, соціально-економічних та культурних інститутів, здатних запобігти політичному волонтаризму та забезпечити людині свободу включення або виходу із них. Така система спрямована, перед усім, на реалізацію творчого потенціалу особистості, зокрема, на захист громадян від перевищення державою своїх повноважень, і на доцільне в кожен даний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур та змісту їх діяльності [15, с. 211].

Таким чином, процес наукових досліджень громадянського суспільства в Україні та його правового забезпечення інтенсивно розвивається у руслі загальносвітових тенденцій, як за домінуючою проблематикою, так і за підходами до їх вирішення та відповідним методологічним інструментарієм. Разом з тим, особливої уваги українських науковців, цілком природно, заслуговують проблеми становлення громадянського суспільства у країнах демократичного транзиту (зокрема, посткомуністичних) та особливості діалектики у цьому процесі універсальних закономірностей із чинниками, що детерміновані національною специфікою.

Література:

1. Патей-Братасюк М., Громадянське суспільство: сутність, генеза ідеї, особливості становлення в умовах сучасної України / М. Патей-Братасюк, Т. Довгунь. – Тернопіль : Мандрівець, 1999. – 254 с.
2. Грамши А. Тюремные тетради / А. Грамши / Избр. произв. : В 3 т.; пер. с итал. – Т. 3. – М. : Политиздат, 1959. – 560 с.
3. Калуга В. Ф. Роль онтології в розумінні політичних явищ (на матеріалах концепції Г. Арендт): автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.01. – Онтологія, гносеологія, феноменологія / В. Ф. Калуга. – К., 2004. – 18 с.

4. Арендт Х. Люди за темних часів / Х. Арендт; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2008. – 320 с.
5. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
6. Патнем Р. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнем, Р. Леонарді та Р. Нанетті; пер. з англ. В.Ющенко. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.
7. Bourdieu P. The forms of capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Ed. by J. G. Richardson. – N. Y. : Greenwood, 1985. – P. 248.
8. Бурдьє П. Практический смысл / П. Бурдьє; пер. с фр., общ. ред. и послесл. Шматко Н. А. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
9. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели / Ф. Фукуяма; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730с.
10. Геллнер Э. Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. – М. : Ad Marginem, 1995. – 222 с.
11. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Е. Гелнер; пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
12. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю. Габермас. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
13. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею та організацію українського монархізму / В. Липинський // Політологія. Кінець ХІХ – перша пол. ХХ ст. : хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – 800 с.
14. Кістяківський Б. Держава і особистість / Б. Кістяківський // Кістяківський Б. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
15. Драгоманов М. П. Переднє слово до «Громади» / М. П. Драгоманов // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. – Прага ; Нью-Йорк, 1937. – 406 с.
16. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 342 с.
17. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
18. Барков В. Ю. Сучасні проблеми формування громадянського суспільства в Україні / В. Ю. Барков // Відносини між державою і громадянським суспільством: матеріали «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 51 – 55.
19. Барков В. Ю. Взаємовідносини між державою та громадянським суспільством (Аналітична доповідь) В. Ю. Барков, Т. В. Розова // Відносини між державою і громадянським суспільством: матеріали «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 7 – 44.